

ІЄРАРХІЯ КОГНІТИВНИХ ОЗНАК КОНЦЕПТУ СМЕРТЬ У ТУРЕЦЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Сучасні лінгвістичні дослідження спрямовують свою увагу на реконструкцію духовної сфери людей різноманітних культурних спільнот. Виявлення цих універсальних категорій неможливе без вивчення мовної картини світу певної нації. Мовну картину світу визначають як спосіб відбиття реальності у свідомості людини, що полягає у сприйнятті цієї реальності через призму мовних та національних особливостей, притаманних певному мовному колективу, інтерпретацію навколишнього світу за національними структурно-концептуальними канонами [7, с. 156]. Властивий мові спосіб концептуалізації дійсності є універсальним, з іншого боку, – національно специфічним. Ю.Д. Апресян зазначає: «Носії різних мов сприймають світ крізь призму своїх мов» [1, с. 39]. Це дає змогу стверджувати, що мовна картина світу втілює в собі зафіксований у мовних формах спосіб світосприйняття і світобачення певного народу.

Одним зі способів реконструкції елементів мовної картини світу є аналіз концептів. «Концепт – це термін, який поєднує лексикографічну і енциклопедичну інформацію, найближче і найвіддаленіше значення слова, знання про світ і про суб'єкт, який його пізнає» [3, с. 10], тобто концепт – це одиниця структурованого знання. Взаємозв'язок концептуальної та мовної картини світу вмотивований схожістю їхніх внутрішніх структур: концептуальна картина світу може бути організована у вигляді ідеальних когнітивних моделей, а мовна – у вигляді тезаурусу, окремі блоки якого схожі із семантичними, асоціативними та тематичними полями [4, с. 45].

Засобами вербалізації концепту на мовному рівні можуть виступати лексичні, фразеологічні, паремійні одиниці чи дискурс, і, відповідно, концептуальний аналіз полягає у фіксації та інтерпретації смислу цих одиниць. Метою концептуального аналізу є моделювання концепту та встановлення його зв'язків з іншими концептами, що здійснюється шляхом не лише опису смислів кожного окремого слова, але й визначенням специфіки цілого концептуального поля і логічних відношень між його компонентами [2, с. 184].

Метою пропонованої розвідки є визначення і формування когнітивних ознак концепту ЖИТТЯ у турецькій мовній картині світу на матеріалі семантично інтерпретованих одиниць номінативного поля сформованого методом суцільної вибірки з різних лексикографічних джерел. Об'єктом дослідження є мовні одиниці на позначення концепту ЖИТТЯ у турецькій мовній картині світу, предметом – здатність вилучених одиниць вербалізувати концептуальні ознаки зазначеного концепту.

Осмислення і розуміння життя є невід'ємною частиною світогляду людини. Феномен усвідомлення життя сповнений такими глобальними категоріями, як час, простір, рух, емоції тощо. Подібно до інших абстрактних глобалізованих явищ, життя має когнітивну природу, відображаючи зв'язки та закономірності, що існують у світі та свідомості індивіда. Концепт ЖИТТЯ належить до універсальних категорій людства, оскільки він представлений в усіх культурах та мовах світу. Однак аналіз мовних засобів вираження концепту у певній мові дає змогу простежити закономірності структуралізації концепту, експлікувати його смислове наповнення, визначити ступінь вербалізації, вивчити множинність і різноманітність засобів реалізації концепту, відкриває перспективи окреслення закономірностей національно-мовного вираження та кваліфікації його частотності та регулярності.

Когнітивний підхід до семантики слова передбачає, що у значення слова входять не лише усі ознаки позначуваної лексичної одиниці, що необхідні і достатні для його ідентифікації, але й увесь комплекс значень про позначуване. Він включає у себе і семантику, і прагматику слова, пов'язані зі словом асоціації, потенційні модифікації значення слова у мовленні, суб'єктне й об'єктне у слові тощо [5].

Із метою визначення когнітивних ознак концепту СМЕРТЬ у турецькій мовній картині світу була здійснена когнітивна інтерпретація, під якою розуміють «мислене узагальнення на більш високому рівні абстракції результатів опису значень мовних одиниць, які номінують концепт, для виявлення і словесного формулювання когнітивних ознак, що репрезентуються тими чи іншими значеннями або семантичними компонентами цих мовних одиниць, із метою підсумкового моделювання концепту» [6, с. 200].

У результаті цієї процедури була виявлена ієрархія когнітивних класифікаційних ознак, які концептуалізують смерть у свідомості представників турецького етносу:

Смерть – сукупність діалогічних єдностей (29% одиниць від загальної кількості елементів номінативного поля):

спланована (8), передбачувана (3), спровокована (4), навмисна (3), така, яку можна притягнути, очікувана (2), накликає – раптова (5), непередбачувана (2); бажана (7) – небажана (4); така, що можна відвернути (6), така, що можна уникнути – незворотна (12), невблаганна; радість (2) – приносить горе (4).

Смерть як діалогічне поєднання низки суб'єктивних і об'єктивних факторів займає перше місце серед виділених когнітивних ознак. Така пріоритетність цієї ознаки може пояснюватися великою кількістю факторів, що впливають на людину за життя і можуть призвести до смерті її самої або ж третьої особи. Крім того, погляди індивіда на смерть можуть також значно різнитися залежно від низки чинників і обставин, які супроводжували

цей момент. Сприйняття смерті у такому разі більше базується на скупченні індивідуальних емоцій і чуттів, аніж колективних, адже така подія переживається кожним особисто. Це і може спричинити значне кількісне різноманіття елементів цієї когнітивної ознаки. Номінанти представлені в онтологічних словниках, збірках паремій, а також текстах публіцистичного і художнього характеру.

Смерть – фізіологічний процес (21%):

сконання (3); стан (25); така, що приходить (3); факт (4); характерна риса (3); така, що не приходить (10).

Наступною за чисельністю виявилася ознака, яка позиціонує смерть із точки зору звичайного фізіологічного явища. Банальна і прісна реальність з увяленням про смерть набуває ознак вагомості у свідомості турків. Таке бачення, на нашу думку, знаходиться далеко від периферії досліджуваного концепту через те, що сам факт смерті є своєрідною межею, яка ділить усі події на «до» і «після». Займаючи майже центральне місце у моделі досліджуваного концепту як нейтральна і нічим не забарвлена ознака, вона слугує поштовхом і єднальною ланкою з периферійними характеристиками інших елементів концептосфери, а також сусідніми ознаками цього ж концепту. Найчастіше представників такої ознаки можна зустріти в енциклопедичних і тлумачних словниках, збірках афоризмів, наукових і публіцистичних текстах.

Смерть – втілення негативу (16%):

крайня міра (2); горе (2); найгірший випадок; кривава; жертвна (2); страшна (5); трагічна; небезпечна (4); крайня ступінь волі людини; ступінь вираження негативних емоцій (2); деструктивна; небезпечна; уособлення непотрібності; граничний стан; гранична; несе почуття провини; нещадна; однобічна; байдужа щодо померлого; така, що нівелює усе життєве (5); страшна звістка; безнадійна.

Третю за значимістю ознаку, яка зображує смерть через асоціацію її з негативними емоціями, можна вважати універсальною не лише для турецької концептосфери, а й для більшості інших етносів. Найчастіше смерть сприймається як почуття болісне і трагічне для тих, хто із нею стикається. Варто зауважити, що така когнітивна ознака здебільшого об'єктивує смерть опосередковано через емоції і почуття людей у скорботі. Проте можна зустріти й такі семантичні характеристики, що демонструють негативні для оточення наслідки після настання самої смерті. Зазначена когнітивна ознака представлена майже в усіх видах використаних джерел.

Смерть – наслідок життєвих подій (15%):

зникнення; розставання; спричинена горем (4); спричинена обставинами; побажання для іншого; така, що настає у розчаруванні (2); спричинена хворобою; спричинена помстою (4); спричинена зброєю; має причину (5); спричинена задухом; спричинена іншими (8); спричинена болем; втілення бездіяльності.

Наступною за чисельністю йде гранична периферійна ознака, яка показує зв'язок смерті із життям. Перебуваючи у логічній позиції завершення життєвого шляху, смерть сприймається мовцями як наслідок і продовження подій за життя. Найчастіше така ознака об'єднує в собі семантичні одиниці з показником причин настання смерті як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Крім того, у значно меншій кількості описані ті стани, яких набуває особа з моменту настання власної смерті. Вербалізовані представники описуваної ознаки представлені у збірках турецьких фразеологізмів і публіцистичних джерелах інформативного характеру, а також деяких художніх текстах.

Смерть має вплив на людину (14%):

викликає очікування (13); загрожує людині (2); така, що не впливає на людину; залишає по собі пам'ять; провина на померлому; стимул до поваги; вибір людини; право; спрямована на себе самого; викликає думки у живих; така, яку приймають; масова (2); дитяча; така, що відбувається з волі Аллаха; не має виправдання; легка (2).

Близькою за кількісним представленням у структурі досліджуваного концепту є ознака, що показує вплив смерті на людину, її бачення, почуття і емоції. Серед номінативних одиниць, що об'єктивують цю ознаку, найчастіше зустрічається почуття людиною очікування завершення життя. Крім того, виражені характеристики самої смерті, що сприймаються через призму антропоцентризму. Дослідники С. Сезер і П. Сайя зазначали, що поняття «смерть» сприймається турками по-різному, залежно від віку носія мови [9]. До того ж, представники етносу у своїх роздумах про смерть спираються на власний життєвий досвід, виховання, ситуативний контекст і релігійні погляди, про що свідчать семантичні характеристики описуваної ознаки. Публіцистичні, наукові і теологічні тексти об'єктивують її найчастіше у такому фокусі.

Смерть – рух (3%):

переселення (2); подорож; єдиний вихід; спричинює зміну місця (2).

Передостанньою виявилася ознака, що зображує смерть як спрямований односторонній рух особи, що почала за народженням просуватися життєвим шляхом уперед і на момент настання смерті продовжує пересування далі по вектору власного існування. Ознака представлена невеликою кількістю одиниць, що може, на нашу думку, пояснюватися низькою популярністю такого сприйняття смерті представниками турецького етносу, а також концентрацією носіїв мови більшою мірою на власних почуттях та емоціях у момент оголошення подібної трагічної звістки. Рух померлого здебільшого характеризується зміною місця його перебування і часу, в якому усе здійснюється. Така ознака виокремлюється з одиниць, представлених у фразеологічних словниках, збірках афоризмів і різноманітних художніх текстах.

Смерть – містичне явище (2%):

нереальна (3); чорний верблюд.

Найменш представленою виявилася ознака, яка містифікує явище смерті. Причиною такого результату можна вважати загально онтологічну природу досліджуваного концепту, за якої носій мови сприймає смерть,

акцентуючи здебільшого на своєму внутрішньому світі, переживаннях, а також на релігійних поглядах. Містичне забарвлення смерті при цьому нівелюється. Зустрічаються вербалізовані елементи такої ознаки переважно у художніх текстах, фразеологічних джерелах і збірках крилатих висловів.

Незважаючи на неабияку важливість і ключову роль концепту СМЕРТЬ у концептосфері будь-якої нації, можна говорити про дещо опосередковане сприйняття його представниками того чи іншого етносу, оскільки людина осмислює це явище з позиції власного внутрішнього світу, емоційного наповнення, виховання, ситуативного контексту тощо. Таким чином, концепт СМЕРТЬ у свідомості мовця має значний домішок у вигляді особистих домислів, міркувань і фантазій. Така позиція цього елемента унеможливує формування повноцінного уявлення про нього шляхом проведення лінгвокогнітивного дослідження. П. Ергун запевняв, що смерть, яка сприймається як гірка правда життя, – це тема, на яку найменше бажають говорити через її холод і прісність. Смерть яскраво відчувають, але мало чого про неї кажуть. Переживання людей можна частково віднайти лише у прислів'ях і приказках, фразеологізмах, елегіях, панахидах і словах співчуття [8]. Крім того, ця ситуація пояснює досить низький варіативний показник виділених семантичних ознак із позиції їхньої кількісної характеристики.

Зважаючи на наведене вище, можна стверджувати, що концепт СМЕРТЬ, який становить собою невід'ємну складову частину бінарно опозиційної єдності, має низку специфічних характерних рис у процесі формування власної моделі, що жодним чином не мінімізує його значимості у процесі дослідження. Усі виділені когнітивні ознаки дають змогу у подальшому глибше дослідити структуру досліджуваного концепту, а також зобразити ступінь його зв'язків з опозиційною складовою частиною бінарної єдності.

Література:

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека : [монография] / Н.Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
3. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С.Г. Воркачев. – М. : Гнозис, 2004. – 192 с.
4. Остапчук Я.В. Концепт UNDERSTANDING: когнитивные признаки и номинативное поле / Я.В. Остапчук [Електронний ресурс] – Режим доступу : [Nvmgu_filol_2014_11\(2\)_15%20\(1\).pdf](http://nvmgu_filol_2014_11(2)_15%20(1).pdf).
5. Пархоменко Т.Н. К вопросу о семантической деривации / Т.Н. Пархоменко [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://cyberleninka.ru/article/v/k-voprosu-o-semanticheskoy-derivatsii>.
6. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, Й. Стернин. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 315 с.
7. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : [енциклопедичний словник] / І.Б. Штерн. – К. : «АртЕк», 1998. – 336 с.
8. Ergun P. Türk kültüründe ölümle ilgili bazı terimler / P. Ergun [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=100&Sayfa=131>.
9. Sezer S. Gelişimsel açıdan ölüm kavramı / S. Ergun [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zgfefergi.com/Makaleler/1850171520_13_12_Sezer-Saya-son.pdf.

Анотація

I. КАЦИОН. ІЄРАХІЯ КОГНІТИВНИХ ОЗНАК КОНЦЕПТУ СМЕРТЬ У ТУРЕЦЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Стаття присвячена проблемі реконструкції концепту СМЕРТЬ як фрагменту мовної картини світу. На матеріалі семантично інтерпретованих одиниць з турецьких лексикографічних джерел досліджено його основні когнітивні ознаки та встановлено їх ієрархію.

Ключові слова: концепт, мовна картина світу, концептуальний аналіз, номінативне поле, когнітивні ознаки.

Анотация

II. КАЦИОН. ИЕРАХИЯ КОГНИТИВНЫХ ПРИЗНАКОВ КОНЦЕПТА СМЕРТЬ В ТУРЕЦКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Статья посвящена проблеме реконструкции концепта СМЕРТЬ как фрагмента языковой картины мира. На материале семантически интерпретированных единиц из турецких лексикографических источников исследованы его основные когнитивные признаки и установлены иерархические отношения между ними.

Ключевые слова: концепт, языковая картина мира, концептуальный анализ, номинативное поле, когнитивные признаки.

Summary

I. KATSION. COGNITIVE FEATURES HIERARCHY OF CONCEPT DEATH IN TURKISH WORLDVIEW

The article is devoted to the problem of the concept LIFE reconstruction as a part of the Turkish linguistic worldview. Its main cognitive features and their hierarchy are defined basing on semantically interpreted items collected from the Turkish lexicographical sources.

Key words: concept, linguistic worldview, conceptual analysis, nominative field, cognitive features.